

Пламен Павлов/P. Pavlov

СВ. ТЕОДОСИЙ ТРАПЕЗУНДСКИ – ЕДИН МАЛКО
ИЗВЕСТЕН БЪЛГАРИН ОТ XIV В.

*St. Theodosius of Trapezund – a Scarcely Known
Bulgarian from the XIV century*

In the history of Orthodox Church in the XIV and XV century monks, bishops and intelligent people from Bulgarian origin had very important role. Even one passing glance is enough to notice their serious presence out of Bulgaria, especially in Serbia, in Russian medieval Principalities, Moldavia and Wallachia. This was due partly to the influence of the Patriarchate of Tarnovo, but also because of the role of Bulgarian monks in Byzantium. One of them was St. Theodosius (circa the beginning of XIV century – 1388), abbot of Philotheou monastery on Mount Atos (to 1348), abbot of the monastery Manganon in Constantinople (1351–1370) and bishop of Trapezund from 1370 until his death. He was from Kostur (Kastoria), being one of the influential monks Hesychasts in Byzantium, close to both the Patriarch Philotheus Kokkinos and the Emperor John VI Cantacuzenus. With the support of bishop Theodosius, his brother St. Dionysius of Kostur created the popular Dionysiou monastery on Mount Atos.

В историята на православната църква през XIV и първата половина на XV в. значителна роля играят монаси, архиереи и интелектуалци от български произход. Дори и един бегъл поглед е достатъчен, за да се забележи сериозното им присъствие извън пределите на самата България, особено в Сърбия, руските средновековни княжества, Влахия и Молдова, Литва. Силно впечатление прави ситуацията във висшия клир – оказва се например, че през 1375 г., когато Търновската патриаршия е оглавена от патриарх Евтимий, неговите събратя в Русия (митрополит Киприан) и Сърбия (патриарх Ефрем) са също българи. По същото време е активната дейност на Никодим Тисмански, българин от Прилеп, създател на първите големи манастири във Влахия. Сходна картина се наблюдава и няколко десетилетия по-късно, когато неколцина сподвижници на вселенския патриарх българин Йосиф II (1416–1439), на свой ред също българи по произход, заемат катедрите в Молдова и Русия, както и в превърнатата в митрополия бивша патриаршия с център Търново.

При предстоятелите на църквата с доказан или предполагаем български произход наблюдаваме следната показателна картина¹:

Цариградски / Константинополски патриарси:

Йосиф II 1416–1439 г.

Григорий Мамас 1443–1453 г.

Митрополити на Трапезундската империя:

Св. Теодосий 1370–1388 г.

Митрополити на Киев, Москва и цяла Русия:

Св. Киприан 1375–1406 г.

Григорий Цамблак (митрополит на Киев и Литва) 1415–1419 г.

Исидор 1437–1439 г. (от 1439 г. папски кардинал и титулярен униатски патриарх на Константинопол)(?)

Григорий Българин 1448–1473 г.

Йосиф Болгаринович (на Киев и Литва) 1500–1501 г.

Сръбски патриарси:

Св. Сава IV 1354–1375 г. (родом от Тетово?)

Св. Ефрем 1375–1380, 1389–1390/91 г. (“българин... от Търновската страна...”)

Св. Спиридон 1380–1389 г. (родом от Ниш?)

Митрополити на Молдова:

Йеремя 1391–1394 г. (?)

Дамян 1437–1447 г.

Теоктист 1453–1478 г.

Тази “вълна” на усилено българско присъствие не се изчерпва с ролята на държавата България и нейната патриаршия. В редица случаи монасите и архиерите от български произход са поданици на други владетели, най-вече на Византия и Сърбия. Това се отнася както до земи, населени най-вече с българи (в най-голяма степен днешна Македония), така и до по-малки български “анклави” или малцинствени групи, разположени по периферията и извън традиционните предели на българското етнокултурно пространство. Достатъчно е да посочим прочутия св. Йоан Кукузел (Ангелогласния), българин от района на Драч (дн. Дуръс, Албания). Това засилено присъствие на духовници българи несъмнено се дължи и на многовековната към онзи момент история на християнството в български земи, на старите и непрекъснати контакти с Цариградската патриаршия и манастирите на Света

гора Атонска. В интересувашката ни епоха е важно и още едно обстоятелство – близостта на изявени монаси от български произход с водачите на исихазма Григорий Синаит и Григорий Палама, с цариградските патриарси Калист (1350–1353, 1355–1363), Филотей Кокинос (1353–1354, 1364–1376), Антоний IV (1389–1390, 1391–1397), други византийски архиереи с различен ранг, изтъкнати монаси и т.н.

Един от тези българи, свързан в случая напълно с Византия и Цариградската патриаршия, е св. Теодосий. Към името му би трябвало да бъде прибавено определението “Трапезундски” предвид качеството му на митрополит на този град и духовен глава на Трапезундската империя в продължение на близо две десетилетия². Макар и спорадично, личността на този виден представител на византийската църква от втората половина на XIV в. е обект на внимание от страна на изследователите. Преди всичко се отбелязва и коментира дейността на Теодосий на Атон, в Константинопол и като духовен глава на Трапезундската империя от 3 август 1370 до смъртта му на 11 януари 1388 г.³ В български публикации, главно в сборници с жития, името му се споменава единствено във връзка с неговия по-малък брат св. Дионисий Костурски⁴. И ако св. Дионисий Костурски все пак е влязъл в църковни календари и като български светец, неговият по-голям брат св. Теодосий отсъства – въпреки че и той е обявен за светец и паметта му се тачи на Света гора от векове.

На въпроса кога и по какъв начин е канонизиран св. Теодосий Трапезундски е трудно да се даде точен отговор. Вероятно това е станало сравнително скоро след смъртта му и трябва да се свърже с Цариградската патриаршия. Предвид заслугите му за атонските манастири, преди всичко за “Филотей” и “Дионисиат” (вероятно и за Великата лавра “Св. Атанасий”), неговият култ се е съхранил именно там. Днес не е познато житие на светеца, каквото обаче безспорно е съществувало – пасажи от него са “вградени” в запазеното, макар и в по-късен вид, житие на неговия брат св. Дионисий Костурски. Не е тук мястото за по-подробен анализ на тези откъси, но в тях и от пръв поглед се забелязва друг автор, различен от онзи на житието на св. Дионисий. Не е изключено липсващото днес житие на св. Теодосий Трапезундски да е по-ранно спрямо онова на неговия по-малък брат – ясно се вижда, че анонимният житиеписец (поради недостига на сведения за св. Дионисий?) се опитва да възстанови някои събития с помощта на известното му за св. Теодосий⁵.

В своя забележителен път на духовник Теодосий е свързан с някои от най-видните личности на тогавашна Византия, вкл. с императорите Йоан V Палеолог (1341–1391) и Йоан VI Кантакузин (1347–1354). Като духовен глава на Трапезундската империя в продължение на две десетилетия, митрополит Теодосий е сред приближените на нейния забележителен владетел Алексий III Велик Комнин (1349–1390) – най-щедрият дарител на Атонските манастири в онази епоха. С помощта на император Алексий споменатият брат на митрополита, бъдещият светец Дионисий Костурски, изгражда манастира “Св. Йоан Кръстител” (т.нар. “Новият Предтеча”), известен като “Дионисиат”⁶.

От житието на св. Теодосий Костурски знаем, че братята са родом от “...селото Корисон, близо до Касторийските планини...”, т.е. Корисос близо до Костур

(Кастория)⁷. Обикновено в българските издания това селищно име се предава като “Горица”. Наистина, в района на този град, където векове наред живеят българи и гърци, има селища с името Горица – например в района на Долна Преспа. Горица е българското име и на днешния албански град Корча⁸. Може би е най-правдоподобно родното място на двамата светци да се свърже с малката област Корешча, обитавана в продължение на столетия от изцяло българско население⁹. Така или иначе, макар и да са определяни от някои изследователи като “ромей”, братята Теодосий и Дионисий имат българско потекло.

Роден в началото на XIV в. в богато селско семейство, Теодосий получава добро образование, най-вероятно в самия Костур, а може би и в Солун. След като навършва 18-годишна възраст, заминава за Константинопол. Воден от стремеж за духовно усъвършенстване, той се представя в самата патриаршия, където моли за помощ. Според житийния разказ, на младия послушник е позволено да живее в сградите на патриаршията. Бъдещият архиерей и светец продължава образованието си, като усърдието и проявените от него качества са високо оценени. Теодосий е ръкоположен за дякон, а по-късно и за свещеник от самия патриарх. Трудно е да се каже кой е този патриарх, останал неназован по име в житийния разказ за св. Дионисий Костурски. Възможностите са повече от една – Йоан XIII Глика (1315–1319), Герасим I (1319–1321) или Исай (1323–1332), като най-правдоподобно изглежда това да е последният от тях. Вероятно с благословията на въпросния патриарх (Исай), когото можем в някакъв смисъл да приемем като покровител на младия българин, Теодосий заминава на Атон. Той става брат, а около 1328 г. е избран за игумен на манастира “Св. Филотей”. Принадлежността на Теодосий към атонското монашество в онези години е била широко известна – трапезундският хронист Михаил Панарет изрично отбелязва, че митрополитът е прекарал на Света гора двадесет години¹⁰. Неговият пример е последван от по-малкия му брат, бъдещият светец Дионисий, който се вдъхновява от примера на Теодосий. Той пристига в манастира “Филотей” и на свой ред приема монашеството. В житието на Дионисий специално се отбелязват грижите, полагани от Теодосий за обучението и духовното израстване на младия монах.

В самото навечерие на големия празник Благовещение, 25 март (1348 или година-две по-късно), неколцина монаси от “Филотей” излизат на риболов заедно със своя игумен, но са отвлечени от “разбойници” (навярно турски пирати). В случая имаме интересна подробност – както е известно, на този празник по време Великите пости е разрешено да се консумира риба, а Теодосий изпъква като грижовен игумен на своето монашеско братство. От един фрагмент в житието на св. Дионисий се вижда, че братята, родом от български селяни от Костурско, са били едри и силни хора, които не се плашат от тежкия физически труд.

Заловените монаси са отведени в тогавашната османска столица Бурса. Колко дълго е продължило пленничеството им не се знае, но по-късно са откупени от местните християни и освободени. Теодосий и хората му потеглят отбратно

към Света гора през Константинопол. Във византийската столица Теодосий е приет с радост от патриарха. Може би става дума за Исидор (1347–1350) или, което е по-вероятно за Калист I при първото му управление (1350–1353). Няма съмнение, че Теодосий се е познавал и с двамата от Света гора. Несъмнената близост на Теодосий с Калист предполага познанство и евентуални връзки с други българи – например св. Теодосий Търновски, но за съжаление не разполагаме с данни в тази посока.

Според анонимния житиеписец, по настояване на патриарха и хората около него Теодосий е избран за игумен на известния цариградски манастир “Манганон”. Приема се, че това е станало през 1351 г. Привличането на Теодосий в столицата надали е случайно. Очевидно игуменът на атонския “Филотей” отдавна е известна фигура в исихастките кръгове, оглавявани от Калист, впоследствие от Филотей Кокинос, и ревностно поддържани от император Йоан VI Кантакузин¹¹. Факт е, че след своята абдикация на 10 декември 1354 г. Кантакузин, вече с монашеското име Йоасаф, се оттегля именно в този манастир, чийто игумен по онова време вече от няколко години е Теодосий.

През 1370 г. патриарх Филотей Кокинос издига Теодосий до високия пост на трапезундски митрополит – духовен глава на малката, но богата империя в Югоизточното Черноморие. По този повод в житието на св. Дионисий се разказва, че изборът става по молба на трапезундския император Алексий III Велик Комнин, който по онова време е на посещение във византийската столица. С други думи, изборът на Теодосий несъмнено е с одобрението на тогавашния византийски император Йоан V Палелог и отразява добрите отношение между двете държави в конкретния период.

Във връзка с въпросния избор житиеписецът с няколко думи скицира портрета на вече над шестдесетгодишния Теодосий: “Жребият на това високо служение по Божията воля и по избора както на патриарха, така и на неговия клир, паднал на смирения Теодосий, който, наред със своята сърдечна чистота и свят живот, се отличавал и в други отношения, например по отношение на своята външност – той бил обаятелен, имал дълга патриаршеска брада до самите бедра, при това се славел със силата и сладостта на своето слово и със своя приветлив нрав...” Според житийния разказ, отначало Теодосий отказвал, изтъквайки “своето собствено недостойнство и трудностите на църковната власт...” Пристигайки в Трапезунд, той бил приет с радост от императора и местните християни¹².

В своята кратка “Трапезундска хроника” Михаил Панарет (гл.44) отбелязва “... 3-ти (ден), август месец, индикт VIII, 6878 г. (1370) митрополитът кир Теодосий дойде в Трапезунд и беше въведен (в сан), той се яви от Тесалоника (Солун – б.а.) и беше монах на Света гора двадесет години. Той пристигна в благополучния Константинопол и стана игумен на манастира Манганон. След това, съгласно каноническия избор, беше хиротонисан и поставен за (епископ на Трапезунд)”¹³. Трябва се да подчертае, че това е един малкото случаи, в които хронистът, макар и лаконично, споменава поименно някой от трапезундските митрополити от онази епоха.

За съжаление, вестите за дейността на митрополит Теодосий са сравнително малко, но и онова, което се знае, свидетелства за неговата пастирска дейност и висок авторитет. Воден от своята конкретна задача, житиеписецът на св. Дионисий е извлякъл от изгубеното днес житие на Теодосий само онова, което му е трябвало. И все пак, изграждането на манастира “Дионисиат” в решаваща степен се дължи на неговото съдействие и застъпничество пред трапезундския император. На три пъти Алексей III отпуска значителни средства за строежа и стенописването на манастирския храм, осигурявайки и годишна парична помощ на братството. Още през септември 1374 г. трапезундският владетел издава грамота (хрисовул) в полза на “Дионисиат”. Няколко години по-късно Дионисий отново посещава Трапезунд, но се налага да изразходва получените средства, за да откупи от турски плен своите отвлечени събратя монаси. При последвалото си трето поред посещение в Трапезунд атонският монах, тогава на седемдесет и две години, се разболява и умира. Това става на 25 юни (между 1380 и 1388 г.), като е погребан тържествено от своя по-възрастен брат. Предвид сведенията за станалите впоследствие “множество чудеса”, може да се предполага, че канонизацията на св. Дионисий най-вероятно е заслуга на неговия брат, митрополит Теодосий¹⁴.

Известно е и едно писмо (питакион) на император Йоан V Палеолог до митрополит Теодосий. То не е точно датирано, като най-вероятно е от осемдесетте години на XIV в. В него се моли за застъпничеството на някогашния атонски монах пред императора предвид тежкото положение на Великата лавра “Св. Атанасий”. Като причина за упадък на древната обител се сочат някогашната сръбска хегемония на Света гора и последвалите турски разбойнически набези. За съжаление, отговорът на св. Теодосий не е запазен¹⁵.

Писмото на Йоан V и редица косвени аргументи показват, че авторитетният трапезундски митрополит не стоял встрани от политическите събития и процеси на своето време. Любопитно е в каква степен той има отношение към династичния брак на Константин Деянов (Драгаш), владетеля на българските земи в Северна Македония, с трапезундската принцеса Евдокия Комнина. Бракът е сключен през 1386 г.¹⁶, като има данни, че на свой ред Константин е правил дарения на трапезундската църква.

В много отношения житейският път и духовната мисия на Теодосий са сходни с онези на други видни българи от онази епоха, особено със съдбата на митрополит Киприан¹⁷. Макар да не притежаваме преки свидетелства за връзки между двамата духовни водачи, факт е, че те са сред близките сподвижници на патриарх Филотей и би било невероятно да не са знаели добре един за друг. По същото време са регистрирани връзки между Трапезундската империя и руските земи. Надали е случайно, че през 1388 г., в годината на смъртта на митрополит Теодосий, неговият наследник Теогност предприема посещение в Москва и Новгород¹⁸. Този малко известен факт подсказва за определени контакти между Киприан и Теодосий — двама архиереи, които са не само единомишленици, но и сънародници.

Дейността на св. Теодосий Трапезундски, както и на неговия по-малък брат св. Дионисий Костурски, са още едно свидетелство за ролята на личности от български произход във византийската църква и култура. Едно по-детайлно проучване на техните биографии, на свързани с живота им събития и личности вероятно ще покаже и други интересни факти от историята на Византия, България и страните от православната общност през XIV–XV в.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Дончева-Панайотова, Н.** Киприан – старобългарски и староруски книжовник. С., 1981; **Obolensky, D.** Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, 173–200; **Старобългарска литература** (Енциклопедичен речник). Съст. Д. Петканова. В. Търново, 2003 (Второ преработено и допълнено изд.); **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. С., 1999 (второ допълнено изд.); **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят... (Жития на св. Патриарх Йоаким I Търновски, св. Исая Серски и св. Патриарх Ефрем Печки). В. Търново, 1999; **Симеонова, Л.** Киевският митрополит Йосиф Болгаринович и руско-литовските отношения в края на XV в. – Исторически преглед, 1998, № 5–6, с. 5–14; **Павлов, Пл.** Щрихи към портрета на вселенския патриарх Йосиф II (1416–1439) – *Acta Musei Varnaensis*, III – 1. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.) Международна конференция в чест на 70-год. на проф. Ал. Кузев (2002). Варна, 2005, 93–104; **Същият.** **Византийско-българският културен модел в средновековна Молдова (XIV–XV в.). – Българите в Северното Причерноморие**, VIII. В. Търново, 2004, 167–178; **Дончева-Панайотова, Н.** Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа (XV–XVII в.). В. Търново, 2004; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. В. Търново, 2007, с. 95 сл.; **Даскалова, Б.** Свети Никодим Тисмански – религиозен деец, исихаст и книжовник (Автореферат на докторска дис.). С., 2007.

² Светецът би могъл да бъде наречен и “Костурски”, подобно на своя брат св. Дионисий. И двамата умират в Трапезунд (Дионисий се разболява при едно от посещенията си там няколко години преди смъртта на своя по-голям брат). Гробовете, съответно мощите им, вероятно са се пазели в някоя от тамошните църкви (например митрополитската “Света София”), но засега не разполагам с данни за съдбата им.

³ **Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit**, 4. Wien, 1980, Nr. 7166; **Карпов, В.С.** Трапезундская империя и Афон. – Византийский временник, 45 (1984), 95–101; Вж. и посочванията за Теодосий у **Pavlikianov, С.** The medieval aristocracy on Mount Athos. Sofia, 1999, p. 33, 122–123, 183, 185–186, 190, 191, 194 и посочените документи и литература.

⁴ Вж. например **Жития на светите.** С., 1991, както и писаното от мен в: http://www.pravoslavieto.com/life/svetci_Makedonia/index.htm. Изключение прави цитираната книга на Кирил Павликианов, който поддържа мнението за ромейски произход на братята Теодосий и Дионисий.

⁵ **Lourdass, M.** Bios tou osiou Dionisiou tou Athonitou. – Arheion Pontou, 21 (1956); **Lampsidis, O.** Biografika ton adelfon Dionisiou, idritou tis Agio Orei monis, kai Theodosiou, mitropolitou Trapezountos. – Arheion Ekklesiastikou kai Kanonikou Dikaiou, 18/2 (1963), 101–124. Вж. също **Жития святых, просиявших на Святой Горе Афон.** Минск, 2003, 393–403 (<http://www.agion-oros.orthodoxy.ru/doc/af/afon.htm>) (под 25 юни, когато се отбелязва паметта на

св. Дионисий Костурски). За канонизацията на св. Теодосий срв. текста в Атонския патерик: “Памет на преподобния и богоносен наш отец Теодосий, митрополит Трапезундски. Преподобният Теодосий отначало беше игумен на Филотеевата обител, после беше издигнат на митрополитската катедра в Трапезунд». Паметта му се отбелязва на 11 януари (**Жития святых...** с. 393).

⁶ **Путеводитель по Святой Афонской горе.** Москва, 1903, с. 156, 216–217, http://www.hri.org/MRA/other/Agio_Oros/monasteries/ www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Afon.php.

⁷ **Prosopographisches Lexikon...**, Nr. 5488; **Pavlikianov, C.** The medieval aristocracy..., p. 122.

⁸ **Кънчов, В.** Избрани произведения. Т. II. С., 1970, с. 427, 428, 506; Т. II, с. 542.

⁹ Малката област Кореща/Корешча при Костур в продължение на векове е населявана от българи – **Кънчов, В.** Избрани произведения. Т. II. С., 1970, с. 318, 325–326, 342, 565; **Иванов, Й.** Български старини от Македония. С., 1931 (1970), с. 551, бел. I отбелязва “Корешча, покраина северно от Костур, с 16 български села...” Впрочем Корешча (Корестос) е спомената още в грамотите на Василий II в полза на Охридската архиепископия – вж. още **Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия. Т. I. С., 1924 (1995), с. 56, 166. Вж. и <http://bg.wikipedia.org> (Кореща), както и <http://www.lovatsis.gr/>

¹⁰ **Карпов С. П.** Итальянские морские республики и средиземноморье в XIII–XV вв. Москва, 1990; <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Panaret/text>

¹¹ **Радиџ, Р.** Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993, с. 246, 381–382, 441. Вж. още **Иоанин Кантакузин.** Беседа с папским легатом, диалог с иудеем и другие сочинения (предисловие, превод и комм. Г. М. Прохорова). Санкт Петербург, 1997, с. 10 и сл.

¹² **Жития святых...**, с. 399.

¹³ Срв. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Panaret/text>

¹⁴ **Жития святых...**, 399-402.

¹⁵ **Вж. повече у Карпов, С. П.** Трапезундская империя и Афон. – *Византийский временник*, т. 45 (1984), с. 100; **Радиџ, Р.** Цит. съч., с. 441.

¹⁶ **Матанов, Хр.** Югозападните български земи през XIV в. С., 1986.

¹⁷ **Дончева-Панайотова, Н.** Киприан, *passim*.

¹⁸ **Черепнин, А. В.** Отражение международной жизни XIV – начала XV вв. в московском летописании. – Международные связи России до XVII в. Москва, 1961, с. 235; **Карпов, В. С.** Трапезундская империя и русские земли. – *Византийский временник*. Т. 38, 1977, с. 38 и сл. и посочената литература.